

Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézete
Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar

MŰHELYTANULMÁNYOK

**LÉTEZIK-E A SMITH PROBLÉMA, AVAGY MENNYIRE
EGYSÉGESEK ADAM SMITH NÉZETEI?**

Zeller Gyula

2009/3

2009. május

Szerkesztőbizottság:

Barancsuk János

Buday-Sántha Attila

Szabó Zoltán

Varga Attila (elnök)

**Létezik-e a Smith probléma, avagy mennyire egységesek Adam
Smith nézetei?**

Zeller Gyula

Közgazdasági és Regionális Tudományok Intézete
Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar
Pécs, Rákóczi 80, H-7622, Hungary

Tel: (36) 72-501-599/3149

Email: gyzeller@ktk.pte.hu

Web: <http://www.krti.ktk.pte.hu/index.php?p=contents&cid=30>

2009. április

Létezik-e a Smith probléma, avagy mennyire egységesek Adam Smith nézetei?

1. Bevezetés

Az irodalomból Adam Smith-problémaként ismert kérdés lényege röviden összefoglalható: ellentmondás van Smith szimpátiára alapozott erkölctana és önérdekre alapozott gazdaságelmélete között. Ezt a vélt vagy valós konfliktust a hagyomány szerint August Oncken¹ nevezte először Smith-problémának, és abban, hogy ez az ellentmondás a Smith munkásságával keveset foglalkozók körében általánosan elfogadottá vált, jelentős szerepe van Schumpeter Smithről adott elemzésének is².

Az itt következő dolgozatban egyrészt azt próbáljuk meg bizonyítani, hogy

- Smith álláspontja egész munkássága során egységes, vagyis a Smith-probléma nem létezik;
- másrészt arra szeretnénk rámutatni, hogy ez az egységesség abban is megmutatkozik, hogy a spontán rend paradigmáját nemcsak a gazdaságra, hanem minden társadalmi intézményre érvényesnek tartja.

Az erkölctan és a gazdaságelmélet egysége

Mint az előzőkben említettük, sokan és sokszor tették fel azt a kérdést, hogy harmonizálnak-e egymással azok a gondolatok, amelyeket Smith két legjelentősebb munkájában, az erkölcsről és a gazdaságról szóló műben fogalmazott meg. Meggyőződésem az, hogy a két munkában kifejtettek mögött, a megjelenésük között eltelt 17 év ellenére, egy igen szilárd és egységes társadalomfilozófia húzódik meg, ami nem zárja ki, a kisebb valós vagy vélt ellentmondások felbukkanását. Ha Smith nézetei valóban egységesek maradtak, akkor „*Az erkölcsi érzelmek elmélete*” a helyes emberi jellem és a helyénvaló emberi cselekedetek kívánalmait, az ember etikus lényé válásának követelményeit vizsgálja, „*A nemzetek gazdagsága*” pedig azt az egyetlen gazdasági rendet mutatja be, amelyben szerinte, mindezek a helyes jellemek és helyénvaló cselekedetek kialakulhatnak. Annak ellenére, hogy ő maga sohasem kapcsolta ilyen direkt módon össze a két művet, minden különösebb túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Smith az általa leírt politikai-gazdasági rendszerben véli felfedezni az egyén anyagi és erkölcsi fejlődésének ideális kereteit. Állításunk igazolása érdekében induljunk ki a következő idézetből:

¹ Oncken, A.: "The Consistency of Adam Smith," *The Economic Journal* 7, no. 27 1897. 444.p.

² Schumpeter, J.A. *History of Economic Analysis*, Oxford, Oxford University Press, 12th printing, London, Allen & Unwin 1981.

„Franciaországnak és Angliának egyaránt van némi oka félni a másik tengeri és katonai erejének növekedésétől; de irigykedni a másik belső boldogságára és prosperitására, földjeinek műveltségére, iparának fejlődésére, kereskedelmének növekedésére, kikötőinek és réveinek biztonságára és számára, a tudományok és a szabad művészetek mindegyikében mutatott haladására, minden bizonnal alábbvaló két ilyen nagy nemzet méltóságánál. Ezek mindannyian valódi tökéletesedései annak a világnak, amelyben élünk. Az emberiség élvezi hasznukat és az emberi természet nemesedik általuk. Ebben az előrehaladásban, minden nemzetnek, nemcsak önmaga meghaladására kell törekednie, hanem az emberiség iránti szeretetből fakadóan, ahelyett, hogy akadályozná, elő kell segítenie, szomszédjainak felemelkedését is.”¹

Aligha lehet kétséges, hogy a szabad vállalkozás megjelenése és terjedése azelőtt sohasem látott, ugrásszerű, előrehaladást hozott az idézet első mondatában felsorolt jótétemények minden területén. Amennyiben Smith logikája érvényes, akkor ez azt jelenti, hogy ezzel párhuzamosan, a szabad vállalkozás „az emberi természet nemesedésének” is soha nem látott távlatait nyitotta meg. A Smith munkáinak megjelenése óta eltelt, több mint 200 év történései, persze sokakban erős kételyeket támasztottak a kapitalizmus ilyen pozitív, embert nemesítő vonásaival szemben. Feladatunk azonban nem annak a vizsgálatára, hogy Smith elképzelései hogyan valósultak meg a gyakorlatban, hanem annak az elemzésére, hogy miként épül fel és mennyire konzisztens a gondolkodása. Ebben az összefüggésben azokat a területeket kell behatárolnunk, amelyeken belül a kapitalizmus „az emberi természet nemesebbé válását” hozta magával. Smith négy ilyen fontos dimenziót tartott említésre méltónak: a külső és belső értelemben egyaránt elfogulatlan szemlélő kialakulását, az önuralom és emberség kifejlődését, az erény növekedését, és az erkölcsös tettekre vezető általános magatartási szabályok kialakulását. Mielőtt ezeknek a tényezőknél a részletes elemzésébe kezdünk, a könnyebb áttekintés miatt érdemes áttekintenünk Smith gazdasági rendszerének legfontosabb társadalomelméleti premisszáit és következtetéseit.

Szimpátia és a szabadpiac, az elfogulatlan szemlélő megjelenése

„A nemzetek gazdagságában” Smith egy olyan társadalmi-gazdasági-politikai rendszert vázol fel, amelyben erőszakmentes, önkéntes csereviszonyok uralkodnak, korlátozott kormányzati felügyelet mellett, és amelyben az emberek egy alapjaiban spontán szerveződő társadalomban, a természetjog

¹ Smith, A.: The Theory of Moral Sentiments, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. I.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980. 229. o. (Ahol lehetett a magyar fordítást jelöltem meg forrásként, de mivel az csak részleges, néha az angol eredetire voltam utalva...)

rendszere által meghatározott kapcsolatokban állnak egymással. A kapitalizmus egyik legfontosabb alapelve a tulajdon szentsége. Ez azt jelenti, hogy minden individuumnak rendelkezése joga van saját személye fölött és afölött, amit munkája révén teremt, vagy átalakít. Ezt kiegészíti egy másik lényegi alapelv: az individuum szabadságának elve, ami azt is jelenti, hogy az egyénnek abszolút joga van mások bármilyen agressziójával szemben. (Az agresszió fogalmát itt az individuum személye vagy tulajdona elleni fizikai erőszak kezdeményezése értelemben használom.)

A kapitalizmus másik lényegi vonása az, hogy a társadalom szerződéses viszonyokra épül. A tulajdon joga magában foglalja a cseréhez való jogot is, és a szabadpiac rendszere ebben a relációban, nem más, mint a tulajdonosi jogosítványok kölcsönösen előnyös, önkéntes csereaktusok révén történő, elidegenítésének összessége. Az önkéntes csereét nem korlátozhatja semmiféle személy és semmiféle erőszak, más szóval nincsenek olyan privilégiumok, amelyek a mások vagy tulajdonuk feletti rendelkezés lehetőségét megteremtik és fenntartják. Az egyén céljainak eléréséhez, az egyetlen legitim út, a gazdasági teljesítményen, azaz a mások értékrendjével egybeeső javak termelésén és cseréjén keresztül vezet. Minél nagyobb értéket tulajdonítanak mások az egyén tevékenységének, annál magasabbak a megszerezhető pénzbeli előnyei. Az így megszerzett jövedelem használható fel a többiek együttműködésének az ösztönzésére, és ezzel az egyén céljainak az elérésére. Ez a folyamat vezet a termelési előnyökre, a termelékenység legnagyobb növekedése viszont a munkamegosztásra vezethető vissza, amit a csere ösztönöz. A munkamegosztás a különböző foglalkozási ágakban dolgozó egyének relatív termelékenysége alapján halad előre. A koordináció a kereslet és kínálat alapján történik. Amennyiben az egyén prosperálni akar, akkor úgy kell allokálnia erőforrásait, hogy az egybeessék az általa nyújtott szolgálatok mások által elismert értékarányainak.

A későbbi elemzések rámutattak, hogy „*A nemzetek gazdagsága*” fent vázolt gondolatrendszere nyilván sok szempontból vitatható és néhol ellentmondásos is. Nem kétséges azonban, hogy az általa támadott, státuszra alapozott, merkantilista rendszerrel szemben, Smith az ember relatív felszabadításának és így „nemesedésének” eszméit fogalmazza meg. A merkantilizmus mögötti társadalomfilozófia szerint az államnak erőszakosan privilégiumokat kell adni egyes társadalmi csoportoknak, ami szükségszerűen azzal jár, hogy más csoportok jogi értelemben is alávetettek lesznek. A privilegizáltak politikai eszközökkel, azaz erőszakkal, teremtik meg gazdagságukat. A verseny tehát a privilegizált politikai státusz elnyeréséért folyik, ami a többiek kizsákmányolásával, nem pedig szükségleteik kielégítésével érhető el. Ezzel a rendszer eliminálja a termelékenység növelésének ösztönzőit, korlátozza a valódi piac működését és ezzel gátolja a munkamegosztás fejlődését is. A

merkantil rendszernek tehát az egész gazdaságra és ezen belül a kereskedelemre nézve is igen káros hatásai vannak:

„A prémiumok hatása, éppen úgy mint a merkantil-rendszer többi eszközéé csak az lehet, hogy az ország kereskedelmét kevésbé megfelelő csatornába szorítja, mint amilyent az magától természetesen elfoglalt volna.”¹

Az okozott károk felszámolása gyakran igen nagy áldozatokat kíván, de semmiképpen nem képzelhető el a szabadság és az igazságosság rendje nélkül:

„Ilyenek tehát a merkantil rendszer összes rendszabályainak szerencsétlen következményei! Nemcsak fölötté veszedelmes zavarokat idéznek elő az államtest szervezetében, hanem gyakran olyan bajokat, amelyeknek gyógyítása nehéz, anélkül, hogy legalább egy időre még nagyobb bajok ne keletkezzenek. Azt tehát, hogy a gyarmati kereskedelmet miként kellene fokozatosan szabaddá tenni, melyek azok a korlátozások, amelyeket először és amelyeket utoljára kellene eltávolítani, illetőleg miként kellene a tökéletes szabadság és igazság rendszerét fokozatosan visszaállítani, a jövő államférfijainak és törvényhozóinak bölcsességére kell bízunk.”²

Ezek után térjünk vissza az ember nemesebbé válásának négy Smith-féle dimenziójához! Amint azt előzőleg már említettük, ezek közül az első a külső és belső értelemben egyaránt elfogulatlan szemlélő kialakulása. A folyamat érzékeltetéséhez egészen Smith erkölcsről vallott nézeteinek az alapjaiig kell visszamennünk. Szerinte a természet az embert nemcsak az önszeretet, hanem a mások iránti együttérzés képességével is felruházta. Ezt az utóbbit „szimpátiának” nevezi és erkölcsfilozófiai értékezésének már az elején két fajtáját határozza meg. Azonnali szimpátia, amikor:

„... a szenvedélyek némely alkalommal egy pillanat alatt áttevődnek az egyik emberről a másikba, megelőzve mindenfajta arra vonatkozó tudást, mi keltette fel őket az elsősorban érintett személyben.”³

A másik forma, a képzeleten alapuló szimpátia pedig abból ered, hogy:

„A képzelet segítségével magunkat az ő helyébe helyezzük, úgy fogjuk fel, mintha magunk szenvednénk el ugyanazokat a kínokat, mintegy az ő

¹ Smith, A.: Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól II. kötet, Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940., 8.o.

² Smith, A.: i.m. 117.o.

³ Smith, A.: Az erkölcsi érzelmek elmélete, In.: Brit moralisták, Gondolat kiadó, Budapest 1977. 426. o

testét öltjük magunkra, bizonyos mértékig vele azonos személlyé válunk...”¹

A képzelet illúziójából fakad az emberi természet legfontosabb princípiuma a haláltól való rettegés is.² A szimpátia akkor a legerősebb, ha kölcsönös. A kölcsönös szimpátia pedig olyan köteléket alkot az egyének között, amely összetartja a társadalmat. A fenti idézet alapján világos, hogy a kölcsönös szimpátia egyfajta szerepcserét jelent, ahol az egymással szimpatizálók kölcsönösen a másik helyébe képzelik magukat. A cselekedetek okának és céljának megítélése során minden ember önmaga hasonló affektusaiból indul ki:

„Egy emberben rejlő minden képesség mérték, mely által a másokban a hasonló képességet megítéli.”³

A szimpátia nélkül a társadalom egyénekre esne szét, az élet elviselhetetlen lenne:

„Ámde ha te vagy nem tanúsítasz semminemű együttérzést azon szerencsétlenségek iránt, melyek engem értek, vagy semmi olyat, mi bármiképp arányban lenne azon fájdalommal, mely engem gyötör; vagy ha nem mutatsz semminemű felháborodást azon sérelmek kapcsán, miket elszenvedtem, vagy semmi olyat, mi bármiképpen arányban lenne a megtorlás azon vágyával, mely engem elragadott, akkor nem tudunk többé ezen tárgyakról társalogni. Tűrhetetlenekké válunk egymás számára. Sem én nem viselem el a te társaságodat, sem te az enyémet.”⁴

A társadalmi együttélés megköveteli tehát, hogy a megfigyelő, azaz a szemlélő, és a cselekvő érzelmei, legalábbis részben, egybe essenek. A szemlélőnek arra kell törekednie, hogy olyan erősen képzelje el a cselekvő helyzetét és állapotát, amennyire csak lehet. A szemlélő érzése sohasem lesz pontosan azonos a cselekvőjével, de a:

„... két érzület azonban, ez nyilvánvaló, egymással lehet oly megegyezésben, amely a társadalom harmóniájához elegendő. Noha sohasem fognak egy szólamot alkotni, összhangban lesznek egymással, és ez minden, amit kívánni vagy megkövetelni lehet.”⁵

¹ Smith, A.: Az erkölcsi érzelmek elmélete, In.: Brit moralisták, Gondolat kiadó, Budapest 1977. 424. o

² Smith, A.: i.m. 430.o.

³ Smith, A.: i.m. 438.o.

⁴ Smith, A.: i.m. 442.o.

⁵ Smith, A.: i.m. 444.o

A szimpátiának tehát az a szerepe, hogy lehetővé tegye az emberek társadalmi együttélését. Az embernek szüksége van embertársára és annak szimpátiájára, mert csak ennek révén teremtheti meg az elme nyugalalmát és a lelki békét.

„Ezért a társaság és az érintkezés a leghatalmasabb gyógyszerek, hogy az elmét nyugalomához visszatérítsük, ha bármely időben szerencsétlen módon elvesztette azt: éppúgy, amint legjobb konzerválói azon kiegyensúlyozott és derült kedélynek, mely az önmagunkkal való elégedettséghez, és az élvezethez oly szükséges.”¹

A fejezet címében jelzett gazdasági-erkölcsi egysége megteremtődhet, ha a kapitalizmusnak „A nemzetek gazdagságá”-ban leírt rendszere képes megteremti az elfogulatlan külső és belső szemlélőt. De hogyan mehet ez végbe? Azzal a folyamatos és rendszeres szerepcserével, amelyet az egyének piactól való kölcsönös függése követel meg. Minden piaci szereplőnek, minden egyes csereaktusban el kell érnie partnere önkéntes együttműködését. A szerepcsere révén kölcsönösen elkezdik megérteni a másik nézőpontját, és ez ösztönzi őket az alkura. Ha kezdetben a vevő alacsonyabb árat mond, mint amit az eladó ajánl, akkor addig alkuszna, amíg egyetértésre nem jutnak. Ez a szabályozó mechanizmus, a működő piac kölcsönhatásainak a folyamata, tökéletesen analóg Smith-nek, a társadalmi harmónia kialakulásáról, a szimpátia érvényesüléséről vallott nézeteivel. A merkantilizmus gazdasági rendszere nyilván nem képes az elfogulatlan szemlélő megteremtésére, hiszen az erőszak elkövetője kevés készletet mutat az áldozattal való szerepcserére... Persze a folyamat a másik oldalról is gátolt, hiszen az áldozat sem igazán képes belehelyezni magát, a rajta önkényét kiélő ura érzelmeibe.

A külső elfogulatlan szemlélőt, a cselekvő tevékenységének, a rajta kívülállók által adott értékelése testesíti meg. A gazdasági folyamatokban ezt az értékelést a szabad cserében kinyilvánított eladási és vételi árajánlatok reprezentálják. Ezek összessége, az egyensúlyi ár, olyan elfogulatlan értékítélet, amelyet a cselekvő személy piaci tevékenységét megítélő összes aktor együttesen, pártatlanul alakít ki. A merkantilizmusban a kereskedelembe történő erőszakos beavatkozás eltorzítja ezt az ítéletet, azaz a rendszer sohasem lehet képes az elfogulatlan szemlélő megteremtésére. A kapitalizmus rendszere gátat szab a szándékos elfogultság érvényesülésének is. Ha a piacon valamely tevékenységet elfogultan ítélnék meg, akkor előbb-utóbb fel fog bukkanni egy kedvezőbb ajánlat és az elfogult, pontatlan értékítélet eliminálódik.

¹ Smith, A.: i.m. 445.o. A jelzett helyen az „elégedettség” helyett „elégedetlenség” szerepel, ami azonban nyilvánvaló sajtóhiba, hiszen az eredeti szövegben „necessary to self-satisfaction and enjoyment” szerepel.

„Erkölcsei érzelmeink helyénvalósága soha nem hajlik oly mértékben romlásra, mint az elnéző és pártos szemlélő jelenléte mellett, amikor a semleges és pártatlan szemlélő nagyon távoli.”¹

„Ezen öncsalás, az emberi nem eme végzetes gyengesége, a forrása az emberélet zűrzavarai jó felének. Ha abban a színben látnánk magunkat, amelyben mások látnak minket, vagy amelyben látnának, ha egyáltalán ismernének, megjavulásunk általában elkerülhetetlen lenne. Másképp nem tudnánk a látványt elviselni.”²

A szabadpiaci rendszerben résztvevő egyén minden tettét, számtalan másik piaci résztvevő ítéli meg. A magatartását szabályozó, elfogulatlan külső szemlélő folyamatosan jelen van, figyeli és korrekcióra kényszeríti. Smith gondolatmenete alapján ez az egyetlen módja a helyes erkölcsi magatartás kialakításának, hiszen ő az alternatív szabályozási lehetőséget, a velünk született erkölcsi érzék létét tagadja.

A helyes erkölcs tehát csak olyan viszonyok között teremthető meg, az ember csak olyan viszonyok között válhat nemesebbé, ahol cselekedetét egy elfogulatlan szemlélő ítéli meg. A szabad egyének egyenlőségén alapuló cserekapcsolatai, a kontraktusokra épülő társadalom pedig éppen ezt az eszmét valósítja meg.

Az erények születése és fejlődése, az általános szabályok kialakulása

Az elfogulatlan szemlélő által megkívánt kettős szerepcsere, megteremti a szeretetre méltó és a tiszteletre méltó erények csoportját. A szerepcsere tehát az erények meghatározása révén az emberi természet tökéletesedésére és nemesedésére vezet.

„És innen van az, hogy erősen érezni másokért, kevésbé magunkért, hogy visszafogni tulajdon önző, és újtára engedni jótékony szenvedélyeinket – ez alkotja az emberi tökéletességet; és csak egyedül ez képes az emberi nem körében az érzületek és szenvedélyek azon harmóniáját létrehozni, melyben egész becsük és helyénvaló mivoltuk rejlik. ... a természet nagy előírása az, hogy csupáncsak annyira szeressük önmagunkat, amint felebarátunkat szeretjük; vagy ami egyre megy, amint felebarátunk képes minket szeretni.”³

¹ Smith, A.: The Theory of Moral Sentiments, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. I.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford. 1980. 154.o.

² Smith, A.: Az erkölcsi érzelmek elmélete, In.: Brit moralisták, Gondolat kiadó, Budapest 1977. 516. o

³ Smith, A.: Az erkölcsi érzelmek elmélete, In.: Brit moralisták, Gondolat kiadó, Budapest 1977. 447-448. o

Smith számára az ember tökéletesedése, azaz az erények kialakulása és fejlődése, megköveteli a szerepcsere gyakorlását. A legerényesebb az az ember, aki képes a kölcsönös alkalmazkodásra, aki képes a saját érzelmein uralkodni. Részletesen le is írja azt a folyamatot, amelynek során a gyermek, a szerepcsere segítségével, fokozatosan megtanul az érzelmein uralkodni. A gyermek a magatartás szabályozását, az önkontrollt csak megfelelő környezeti hatásoknak kitéve képes kialakítani. Így az ember erényei annak a környezetnek a hatásaitól függnnek, amelyben a szerepcserékre kényszerül. Minden egyes erény kialakulásához megfelelő környezeti hatásra van szükség. Az adott erény kialakulása, az ember tökéletesedése mások megfigyelésének és a szimpátia gyakorlásának segítségével megy végbe.

„Az igazán állhatatos és szilárd ember, a bölcs és igaz ember, akit gondosan neveltek az önuralom nagy iskolájában, a világ nyüzsgésében és üzleti forgatagában, aki minden bizonnal ki volt téve az erőszakos és igazságtalan pártoskodásnak, és a háború nehézségeinek és veszélyeinek, minden körülmények között, megtartja ezt az uralmat passzív érzése felett; ... Soha egyetlen pillanatra sem merte elfelejteni azt az ítéletet, amelyet az elfogulatlan szemlélő hozna érzelmeiről és magtartásáról”¹

Az ember a szimpátia gyakorlásával és a önmaga megítélésével, bölccsé és igazságossá válik az üzlet forgatagában. A kapitalizmus olyan környezetet nyújt, amely szükségképpen fejleszti az erényeket. Ez az egyetlen gazdasági rendszer, amelyben az egyén úgy képes céljait elérni, hogy mások is elérik a céljaikat. A szabad, önkéntes piacon végbemenő minden egyes csereaktus kölcsönös előnyökkel jár a felek számára. Az egyén, a verseny állandó nyomása alatt, egyszerre gyakorolhat önuralmat és emberséget. A merkantilista rendszerben ez lehetetlen, mert a privilegizált csoportok nem állnak a verseny állandó nyomása alatt és ezért nem kényszerülnek az önuralom gyakorlására. A gátlások nélküli erőszak pedig, nyilván nem nyilvánulhat meg humánus cselekedetekben. Smith azt tartja a legfontosabbnak, hogy a környezet hogyan befolyásolja a gazdagságot birtokló vagyonos osztályokat. A merkantilizmus a földesuraknak és a kereskedőnek védelmet nyújt, ezzel gátolja azoknak a hatásoknak az érvényesülését, amelyek az erény kialakulásában játszanak szerepet. A kapitalista számára nélkülözhetetlen az önuralom, amelynek erényét ki is kell magában alakítania, ha meg akar maradni a piaci versenyben. Ezzel együtt, takarékoskodásuk és a befektetések révén jelentősen javítanak a közemberek életén is. Smith gondolataiból egyértelműen kitűnik, hogy szerinte csak a kapitalizmusban fejlődhet ki a tökéletesen erényes ember.

¹ Smith, A.: The Theory of Moral Sentiments, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. I.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford 1980. 146.o.

Az erények közül a gazdaságban is kiemelkedő szerepe van a megfontoltságnak, hiszen Smith szerint ez az az erény, amely képessé tesz bennünket cselekedeteink hatásainak felmérésére és jelenbeli illetve jövőbeli hasznok és áldozatok összemérésére. A megfontoltság, a mérlegelő képesség az értelem és az önuralom egyesülésével alakul ki.

„A számunkra leghasznosabb tulajdonságok először is a fejlett ész és értelem, amelyek révén képesek vagyunk minden cselekedetiünk távoli következményeinek a megítélésére, és hasonlóképpen a belőlük valószínűleg származó előnyök illetve károk előrelátására; másodsor, az önuralom, amelynek révén meg tudjuk tartóztatni magunkat a jelenbeli örömtől vagy el tudunk viselni jelenbeli fájdalmat, azért hogy nagyobb örömet élvezzünk vagy nagyobb fájdalmat kerüljünk el valamikor a jövőben. Ennek a két tulajdonságnak az egyesüléséből fakad a megfontoltság erénye, amely minden erény közül a leghasznosabb az egyén számára.”¹

A piacgazdaság körülményei között sikerre törekvő egyénnek nélkülözhetetlen erénye a megfontoltság. Csak ennek révén képes összemérni és megfontoltan választani az örömek és fájdalmak, azaz a hasznok és költségáldozatok között. A megfontoltság, a mérlegelésre való képesség erénye azért is kiemelkedő jelentőségű, mert számos további erény forrásául is szolgál.

„Az egészséggel, a szerencsével, a ranggal és az egyén megbecsülésével való törődést, azokat a dolgokat, amelyektől a feltételezések szerint, az ő kényelme és életének boldogsága alapvetően függ, azon erény következményének tekintik, amelyet közönségesen Megfontoltságnak neveznek.”²

A szabadpiaci körülmények a megfontoltság erényének kialakításában nagy szerepet játszanak, hiszen csak az tud meggazdagodni, aki ezt az erényt gyakorolja. A merkantilista rendszerben a gazdagság az állam kegyének elnyeréséből származik, ehhez pedig a megfontoltság erényére nincs szükség. Ennek következtében nemcsak a megfontoltság, hanem a rá épülő magasabb rendű erények sem képesek kialakulni. Mivel minden szabadpiaci tranzakcióban megnyilvánul a kölcsönös előny, a kedvesség, a kapitalizmus a jótékonyság, a nagylelkűség erényét is kialakítja. A szabadpiaci rendszerben az erősek (a tőkésék), megfontoltságra és hatékonyságra törekszenek. Ezzel arra törekszenek, hogy erényeiket fejlesszék. A tömegek pedig, az erényes

¹ Smith, A.: The Theory of Moral Sentiments, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. I.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford 1980. 189.o

² Smith, A.: The Theory of Moral Sentiments, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. I.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford. 1980. 213.o

egyének utánzására törekedve, egyre inkább erényessé válnak maguk is. A piacgazdaságban a siker csak mások hatékony együttműködésének segítségével képzelhető el, mindez pedig csak egy békés és erényes társadalomban válhat valóra. Ezzel szemben, a merkantilista rendszerben azok a hatalmasok és gazdagok, akik képesek erőszakosan megvédeni a privilégiumaikat, így persze képtelenek erényessé válni és ebből az következik, hogy az őket utánzó tömeg sem léphet erény útjára.

Smith szerint, a szabad vállalkozásra épülő gazdaságban is a sikeres szereplőket kívánja mindenki utánozni. Ők azok akiknek a kezén a gazdagság felhalmozódik. Az előzőekben már bemutatott összefüggések miatt ezt csak úgy érhetik el, ha szimpátia és a szerepcsere követelményeit betartva, állandóan erényes magatartásra törekszenek. A tömegek ezt a példát igyekeznek követni, és ezzel az erényes magatartás általánossá, az erény követésének szabálya pedig a siker kulcsává válik.

1.1 Egy megkerülhetetlen metafora: a láthatatlan kéz

Az előző gondolatmenetben leírt folyamatok spontán, minden külső beavatkozástól mentesen zajlanak, ezért megértésük során nem kerülhető meg a spontán rend, a 'láthatatlan kéz' metaforájának az értelmezése. Ez a metafora az elmúlt évszázadok során Smith gondolatainak emblemikus szóösszetételévé vált. Annak ellenére, hogy ez a szókapcsolat a mindennapi tudományos diskurzus egyik nemének leggyakrabban használt toposza, pontos értelmezése a kezdetektől fogva titokzatos és irritáló. A szinte paradigmikus jelentőségre szert tett szókapcsolat értelmezési tartománya mára sokkal kiterjedtebb a Smith által művelt tudományok, azaz az erkölcsan és a gazdaságelmélet territóriumánál. Érthető tehát, hogy a modern társadalomtudomány számos képviselője igyekezett pontosan megmagyarázni, kifejtteni és értelmezni mit is kell pontosan értenünk a láthatatlan kéz működése alatt. Ezek az interpretációk igen széles skálán mozognak.

Az egyik végletet azok képviselik, akik ezt a kezét, egy számukra kétségtelenül létező felsőbb lény akaratát, és ennek megfelelően beavatkozását kivitelező, csaknem fizikailag is megjelenő instrumentumnak tartják. Kicsit olyan ez, mintha Hobbes Leviatánjának közismert megszemélyesülése, az első kiadás címdoldalát díszítő lény, letenné a kardot és a fáklyát, majd keze lenyúlna a domb aljára és köztünk matatva életre kelne.

A másik végletet azok az értelmezések jelentik, amelyek számára a 'láthatatlan kéz' nem több pusztán szófordulatnál, stilisztikai elemnél, retorikai fogásnál és nem is értik miért van az irodalomban kétszáz éve ekkora zavar és hűhó körülötte. Olyan ez, mintha értelmezésük szerint, Smith műveiben egyfajta szerencsétlen *lapsus linguae* gyanánt kerülne elő ez a metafora és

mint ilyet, minden különösebb következmény nélkül ki is hagyhatnánk az okfejtésből, sőt nélküle talán világosabb és hatékonyabb is lenne az érvelés.

Természetes, hogy az egymást követő, és egymásnak gyakran szögesen ellentmondó, értelmezések kifejtéséből a közgazdászok is kivették a részüket. Annak ellenére, hogy a 'láthatatlan kéz', generációk óta a 'laissez-faire' doktrína szinonimájaként jelenik meg a közgazdasági érvelésben és csaknem mindenki használja, korántsem igaz, hogy mindenki ugyanazt érti alatta. Mivel már néhány cikk olvasása után ráébredhetünk, hogy szinte lehetetlenre vállalkozik az, aki teljes képet akar adni az ide vonatkozó közgazdasági értelmezésekről, indokoltnak látszik hogy magam se törekedjek ilyesmire. A következőkben három, egymással szorosan összefüggő kérdésre keresem a választ. Először azt vizsgálom, hogy milyen kontextusokban fordul elő a 'láthatatlan kéz' szókapcsolat, másodsor azt elemzem, hogy az adott előfordulásnak van-e valódi jelentősége, azaz használata túlmegegy-e egy retorikai fordulaton és ha igen akkor miképpen, harmadszor arra vagyok kíváncsi hogy az egymástól időben viszonylag távol eső előfordulások konzisztensek-e, azaz változott-e Smith 'láthatatlan kéz'-ről vallott felfogása különböző műveinek megírása során?

A fenti kérdések megválaszolására tett kísérlet előtt fontosnak tartok egy, a tárgyalás módjára vonatkozó megjegyzést. Először, az időrendet követve, a 'láthatatlan kéznek' azzal a megfogalmazással és kontextusával foglalkozom, amelyet az „*Asztronómia története*” tartalmaz. A viszonylag hosszadalmas gondolatmenetet egyrészt az indokolja, hogy a szókapcsolatnak ez az előfordulása a legkevésbé ismert, másrészt pedig az, hogy az irodalomban igen széles körben elterjedt vélemény szerint, ennek az előfordulásnak sem logikailag, sem tartalmilag nincs igazán köze a későbbi kettőhöz. Ezt követően együtt tárgyalom a metafora további két felbukkanásának összefüggéseit, amit egyrészt a smith-i erkölcs- és gazdaságfelfogás előzőleg már megfogalmazott egységességének koncepciója, másrészt a szakirodalomban általános összekapcsolásuk is indokol.

A láthatatlan kéz megjelenése Smith műveiben

Az elemzés kiindulásaként idézzük fel, hogy miként is jelenik meg **először** a láthatatlan kéz Smith munkásságában:

„Ezért megfigyelhető, hogy minden Politeisztikus vallásban, a vadak között éppúgy, és a Pogány antikivításban is, kizárólag csak a természet rendszertelen eseményei azok, amelyeket isteneik közreműködésének vagy erejének tulajdonítanak. A tűz ég, a víz felfrissít; a nehéz testek lesüllyednek, a könnyebb anyagok felfelé repülnek saját természetük szükségességénél fogva; nem tartottak ezektől a dolgoktól annyira, hogy Jupiter láthatatlan kezét alkalmazzák rájuk. De a mennydörgést és

a villámlást, a viharokat és a napfényt, a rendszertelenebb eseményeket dühének vagy kegyének tulajdonították.”¹

Az első fontos probléma annak a tisztázása, hogy mikor is bukkant fel Smith gondolkodásában a sokat emlegetett metafora. Ennek a megállapítása során a kiadás évéből nem indulhatunk ki, hiszen közismert, hogy a szóban forgó művet csak Smith halála után publikálták először. A posztumusz napvilágot látott munka születésének pontos időpontja ma is vitatott kérdés, de magából a szövegből és a Smith más munkáiban, illetve levelezésében található utalásokból meghatározható az az időpont, amelyet a mű megszületése biztosan megelőzött. Mindezek alapján kétségtelen, hogy olyan írásról van szó, amely 1758 előtt született. Erre többek között abból az utalásból is következtethetünk, amelyet Smith a Halley-üstökös kapcsán tett. Newtonnal kapcsolatosan ugyanis a következőket írja:

„Követői az ő alapelveire támaszkodva még arra is vállalkoztak, hogy többnek [t.i.: üstökösnek –Z.Gy.] a visszatérését, különösen azét, amely 1758-ban fog feltűnni, előre jelezzék.”²

Később, Smith egy lábjegyzetet is beszúrt:

„Figyelembe kell venni, hogy ez az egész esszé a fent említett időpont előtt íródott; és azt, hogy az üstökös visszatérte az előrejelzésnek megfelelően történt meg.”³

A mű születési dátumának viszonylag pontos tisztázására azért van szükség, mert úgy vélem, hogy Smith ebben a munkában fogalmazta meg azokat a metodológiai nézeteket, amelyekhez a későbbiek során, legyen szó etikáról vagy politikai gazdaságtanról, tökéletesen hű maradt. A maga korában nem szokatlan, de mégiscsak körülményes és hosszadalmas cím is arra utal, hogy ez a munka az asztronómiai kérdéseknél sokkal, általánosabb tanulságokkal szolgál az olvasó számára. Meggyőződésem, hogy Smith munkáinak az egységességét, ebben a tekintetben semmiképpen nem lehet megkérdőjelezni. „*A nemzetek gazdagsága*” hetedik kiadása kapcsán ő maga is arról ír, hogy ez a korai mű csaknem teljesen beváltotta az eredeti terveiben megfogalmazott reményeket a gazdaság és a kormányzás **általános alapelveinek** feltárásával kapcsolatban. Az asztronómia tehát tényleg nem több a címben jelzett illusztrációnál, valójában a tudomány, a filozofálás általános alapelveinek bemutatásáról van szó.

¹ Smith, A: The Principles which Lead and Direct Philosophical Enquiries; Illustrated by the History of Astronomy, In: Essays on Philosophical Subjects, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. III.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980 25.o.

² Smith, A.: im. 103.o.

³ Smith, A.: u.o. lábjegyzetben

Az „Asztronómia története”, a filozófiai megismerés folyamatának kifejtése során, három fogalom, a csodálkozás (*wonder*), a meglepetés (*surprise*) és a bámulat (*admiration*) meghatározásával kezdődik. Smith a következőket írja:

„... ami új és egyedülálló, az felcsigázza azt az érzést, amelyet szigorú szabatosággal Csodálkozásnak; ami váratlan, azt Meglepetésnek; ami hatalmas és gyönyörű, azt Bámulatnak nevezünk.”¹

Érdeemes egy kicsit jobban megfigyelni, hogy hogyan vélekedik Smith a csodás dolgokról, amelyek kiváltják a csodálkozás érzését!

„A képzelet és az emlékezet nem célirányosan működik, és hiábavaló annak érdekében ideáiknak az összes osztályát megvizsgálni, hogy akár egyetlen rendezőelvet is találhatnánk. Céltalanul csaponganak gondolattól gondolatig, és mi mindig bizonytalanok és határozatlanok maradunk abban, hogy hova soroljuk be, vagy mit gondoljunk róla. Ez a csapongás és a csalóka emlékezés az, amely az általa kiváltott érzelemmel és lelki megindultsággal együtt alkotja azt az érzést, amelyet helyesen, Csodálkozásnak hívnak...”²

A csoda és a csodálkozás másik fontos okát Smith a dolgok szokatlan, eddig ismeretlen egymásutániségában véli megtalálni:

„Ilyen a természete a Csodálkozás e második fajtájának, amely a dolgok szokatlan egymásutániségából ered. Az általa a képzelet pályájára állított akadály, a nehézség, ami az ilyen összefüggéstelen tárgyak követésében található, és valamifajta szakadéknak vagy szünetnek az érzése, együtt alkotja ennek az érzelemnek a lényegét. Ez az egymást követő eseményeket összekapcsoló láncolat világos felismerésével teljesen el is tűnik. Eltávolították azt, ami a képzelet mozgását akadályozta.”³

Ezek a mondatok és a rájuk épülő koncepció minden bizonnyal Arisztotelész gondolataira vezethetők vissza. Nem kell különösebb utalás vagy bizonyíték arra nézve, hogy Smith tőle vette át ezt az elképzelést, hiszen elegendő a fenti szöveget a következővel összevetnünk:

„Az emberek ugyanis most is, meg régen is a csodálkozás következtében kezdtek filozofálni. Kezdetben a hozzájuk legközelebb eső csodálatos dolgokon álmélkodtak el, majd lassankint tovább mentek ezen az úton és nagyobb dolgok felől is kezdtek kérdéseik lenni, így pl. a Holdnak

¹ Smith, A.: i.m. 33.o.

² Smith, A.: i.m. 39.o.

³ Smith, A.: i.m. 42.o.

változásai felől, a Napnak és a csillagoknak járása és a mindenség keletkezése felől. A kételkedő és csodálkozó ember pedig tudatlannak érzi magát, - ezért a mítoszkedvelő is valahogyan filozófus, mert a mítosz is csodálatos eseményekből áll, - s mivel azért filozofál, hogy a tudatlanságából kiszabaduljon, világos, hogy az első filozófusok is a tudományt a tudás kedvéért keresték, s nem a belőle fakadó más egyéb haszonért.”¹

Smith asztronómia történeti elemzéseiben kulcsszerepe van a képzelet (*imagination*) fogalmának. A képzeletre való a képesség, tehát egyfajta képzelőerő a felelős ugyanis az érzéki megismerés során szerzett adatok közismert kategóriákba rendezéséért, és a fogalmak összekapcsolásáért. Különös jelentősége van ennek a felfogásnak abban az esetben, ha figyelembe vesszük, hogy Smith számára a filozófia nem más, mint a természet jelenségeit összekötő alapelvek tudománya.

„A természet, a közönséges megfigyelés által megszerezhető legszélesebb tapasztalatok alapján, látszólag olyan eseményekben bővelkedik, amelyek egyediek és összefüggéstelennek tűnnek mindazzal, ami előzőleg történt és amelyek ezért megzavarják a képzelet könnyű mozgását. ... A filozófia, annak révén, hogy megmutatja azt a láncolatot, amely összeköti ezeket a különálló tárgyakat, arra törekszik, hogy rendet vezessen be a jelenségeknek ebbe az ellentétekkel teli és disszonáns káoszába, hogy lecsendesítse a képzeletnek ezt a zavarodottságát, és hogy helyreállítsa [...] a nyugalomnak és higgadtságnak azt a hangját, amely egyszerre a legkellemesebb önmaga számára és legjobban megfelel természetének.”²

Smith számára tehát a képzelet az, ami a dolgok közötti – meglévő, de nem látható - összefüggések láncolatát képes felismerni és világos rendbe foglalni. Ez a felfogás tipikus példája a korabeli elképzeléseknek, azaz a felvilágosodás eszmevilágának. Kimutatható azonban nála egyfajta történelmi relativizmus is, ami megakadályozza abban, hogy ragaszkodjon bármilyen dogmához, gyökerezzen az babonában, vallásban vagy a pusztán a gondolkodásban. A természetfilozófia történetéről kissé ironikusan így ír:

„Kíséreljük meg követni eredetétől, annak a tökéletességnek a csúcsáig, amelyet a mai feltételezések szerint elért, ameddig persze, szinte minden korábbi időszak feltételezései szerint hasonlóképpen eljutott.”³

¹ Arisztotelész: Metafizika, Lectum Kiadó Szeged, 2002, 41. o.

² Smith, A.: i.m. 45.o.

³ Smith, A.: i.m. 46.o.

Magyarán, minden korszak közös vonása, hogy a maga tudományos eredményeit tartotta a legkiemelkedőbbnek, a legcsodálatosabbnak és a legvilágosabban megfogalmazottnak. Persze minden ilyen véleményről bebizonyosodott, hogy igencsak elhamarkodott ítéletekre támaszkodik.

A fenti, ironikus formában megfogalmazott relativizmus azonban, nem gátolja meg Smith-t abban, hogy ne fogalmazzon meg univerzálisan érvényesnek vélt ismeretelméleti összefüggéseket. Az előző idézetek egyértelműen bizonyítják, hogy törekvései a filozófiai kutatás dinamikája mögött meghúzódó okok keresésére irányulnak. Ezt a mozgást szerinte a csodálkozás érzése váltja ki, mégpedig azzal, hogy kényelmetlenné teszi a képzelet sima átmenetét két látszólag össze nem kapcsolódó megfigyelés között. A csodák előfordulását, sőt, akár a fensőbbiség teremtését is természetes folyamatnak tartja, hiszen mindkettő a képzelet veleszületett képességéhez köthető. A filozófiát azonban mesterséges képződménynek fogja fel, mert az csak azután virágozhat, „... *ha megalapozták jogot, rendet és a biztonságot.*”¹ A csodálkozás kiváltotta kellemetlenségeket könnyedén eliminálhatjuk, ha olyan ismert események sorozatát tesszük fel, amely összekapcsolja az egymástól elválasztott jelenségeket és ezzel szabad teret engedünk a képzeletnek. Az antropomorf istenek megteremtése éppen arra az igényre vezethető vissza, hogy csökkentsék a rendszertelen és ijesztő események előfordulását. Az emberfeletti képességek elfogadása megmagyarázza azokat a hatalmas erőket, amelyek a jelenség mögött állnak; az emberéhez hasonló szenvedélyek és érzelmek pedig megmagyarázzák azt a rendszertelenséget, amellyel az előfordulnak. Smith gondolkodásának egységessége mellett talán az is bizonyítékul szolgálhat, hogy „*A nemzetek gazdagsága*” egyik nagyon hasonló eszmefuttatása megőrzi ezt a véleményt.

„A nagy természeti tünemények, ... oly tárgyak, melyek szükségszerűen felkeltik az emberek csodálkozását és természetes kíváncsiságát, hogy mindezen tünemények okait kikutassák. Kezdetben a babona igyekezett kielégíteni ezt a kíváncsiságot, az istenek közvetlen cselekedetével magyarázván meg ezeket a csodálatos tüneményeket. Utóbb a bölcsészet ismertebb, az emberiségnek az istenek cselekedeteinél érthetőbb okokkal igyekezett e tüneményeket megmagyarázni.”²

A filozófus az az ember, aki természet adta tehetségénél, vagy alapos képzés során kifejlesztett képességénél fogva érzékeli az összhang hiányát és képes az ellentmondásokat, vagy helytelen magyarázatokat olyan esetekben is észrevenni, amikor mások erre képtelenek. Ugyanolyan ez, mint „... a

¹ Smith, A.: i.m. 48.o.

² Smith, A.: Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól II. kötet, Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940., 282.o

muzsikus kifinomultabb füle...”, amely hibát talál a ritmusban és a harmóniában „... azokban a hangokban, amelyek a legtöbb ember ütem- és harmóniaérzéke számára elfogadható.”¹ A filozófusnak azonban aktívabb szerepet kell játszania, mert fel kell fednie a dolgok közötti rejtett láncolatot. Ez a gondolat egyébként megjelenik „A nemzetek gazdagsága” egyik passzusában is:

„A gépeket azonban távolról sem kizárólag azok tökéletesítették, akik dolgoztak velük. Számos tökéletesítést a gépgyártók leleményességének köszönhetünk azóta, amióta a gépgyártás önálló iparággá vált, másokat viszont azoknak, akiket filozófusoknak vagy az elmélet embereinek nevezünk, s akiknek nem az a feladatuk, hogy bármit is elvégezzenek, hanem az, hogy mindent megfigyeljenek; ezek gyakran összefüggésbe tudják hozni egymással a legtávolabb eső és legkülönbözőbb tényezőkben rejlő erőket.”²

Smith véleménye szerint az ember legelőször a természet jelenségeivel találkozott, nyilván ennek a hatására támadt benne az első kíváncsiság az okok iránt, és így a filozófia nagy területei közül szükségszerűen a természetfilozófia jött elsőként létre. Később a társas életvitel, szükségszerűvé tette az emberi élet és viselkedés szabályainak a tanulmányozását is és kialakult az erkölcsstan. Legyen azonban szó akár természetfilozófiáról, akár etikáról, mindkét esetben az a tudomány feladata, hogy néhány általánosan ismert alapelv segítségével, magyarázza meg és kapcsolja össze a jelenségeket.

A jelenségek összekapcsolására Smith gyakran fordul a gép metaforájához. Ez persze egyáltalán nem meglepő, hiszen a korabeli filozófiában – legyen az angol, vagy francia - a természet- és társadalom-gépezet metafora igen népszerű. Meggyőződésem azonban, hogy Smith egy kissé kilóg a szokásos, mechanikus gépezet analógiát alkalmazók sorából. Ő ugyanis nem a társadalomról, hanem az azt leíró tudományos modellekről vall mechanisztikus nézeteket. Állításom bizonyítására két különböző helyről is szolgálhatok érvekkel.

Az első az „Asztronómia történeté”-ben található gondolat, amelyben a természetfilozófus zsenialitása teremtette rendszerről azt írja, hogy:

¹ Smith, A.: i.m.45.o.

² Smith, A.: A nemzetek gazdagsága, KJK, Budapest, 1992. 20-21.old.

„Egy rendszer egy elképzelt gép, amelyet azért találtak fel, hogy a képzeletben [fancy] is összekössék azokat a különböző mozgásokat és hatásokat, amelyek a valóságban már végbementek.”¹

Az első filozófiai rendszerek éppen olyan durvák és darabosak, mint amilyen durvák és esetlenek voltak azok a gépek amelyeket először alkalmaztak. A filozófiai rendszer pedig ugyanúgy egyszerűsödik, ahogy egy újabb gépezet, ugyanazt a feladatot „kevesebb kerékkel” látja el. Az „Asztronómia története” részletes leírást ad a kozmológiai paradigmák fejlődéséről, azaz éppen egy ilyen evolúciónak a története. A folyamat végén nyilván a newtoni rendszer áll, amely az égi jelenségeket egyetlen alapelvvel köti össze, azaz egyetlen kerékre redukálja a gépezet eszköztárát.

Azt állítottam, hogy Smith a gépezet metaforát konzekvensen a tudományra és nem magára a természetre alkalmazza. Ennek igazolására egy másik idézet is szolgálhat, amelynek forrása az etikáról szóló munka. Első pillantásra, némi elmozdulást érezhetünk az előző megfogalmazáshoz képest, hiszen nemcsak a tudomány értelmezési szintjén, hanem a valóságra kiterjesztve is jelentkezik a gépezet metafora.

„Egy síkság szépsége, egy hegy nagysága, egy épület díszítményei, egy festmény kifejező ereje, egy értekezés felépítése, valamely harmadik személy magatartása, különböző mennyiségek és számok arányai, azon változatos jelenségek, miket a világegyetem nagy gépezete szüntelenül kinyilvánít, titkos kerekeikkel és rugóikkal egyetemben, melyek létrehozzák őket...”²

Ezt az idézetet kétségtelenül lehet úgy értelmezni, hogy Smith egyértelműen átvette, és kiterjesztette a felvilágosodás kulcsmetaforájának és mechanisztikus szemléletének alkalmazását a mindenségre. A későbbi érvelés során azonban egyértelművé válik, hogy a mechanikus metafora, csak szemléletünknek, egy absztrakt és meghatározott nézőpontból végigvitt megközelítési módnak a része, nem pedig a társadalom lényegi tulajdonsága.

„Az emberi társadalom, ha egy bizonyos elvont és filozofikus fényben szemléljük, úgy jelenik meg, mint egy nagy, egy mérhetetlen gépezet, melynek rendszeres és harmonikus mozgásai ezer meg ezer kellemes hatást teremtenek”³

¹ Smith. A. : The Principles which Lead and Direct Philosophical Enquiries; Illustrated by the History of Astronomy, In: Essays on Philosophical Subjects, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. III.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980. 66.o.

² Smith, A.: Az erkölcsi érzelmek elmélete, In: Brit moralisták, Gondolat Budapest, 1977. 439. o.

³ Smith, A.: i.m. 536.o.

A fenti idézet első olvasása során hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy a mondat kulcsa a társadalom és a gépezet szavak összekapcsolásában van. Egyfajta magmondattá redukálva Smith gondolatát azt gondolhatjuk, hogy közlése igen egyszerű: a társadalom gépezet. A figyelmesebb elemzés azonban világossá teszi, hogy az „*úgy jelenik meg, mint...*” fordulat egyáltalán nem véletlen. A társadalom valójában nem gépezet, csak az absztrakt gondolkodásban jelenik meg úgy, mintha az lenne. Ez a megállapítás feltehetően nem egyszerű, eseti eltérés a felvilágosodás gondolkodási kánonjától, valószínűleg nem is véletlen kiszólás, amely esetleg nem kellően végiggondolt és ezért szembeáll a paradigmával. Meggyőződésem, hogy éppen ellenkezőleg, ez a megállapítás alapvető, paradigmatis jellegű és éppen ezért igen fontos következményekkel jár. De milyen alapon állítható az, hogy Smith valóban organizmusnak tekinti a társadalmat? Erre sem a fenti mondatból, sem más helyről vett idézetből nem következtethetünk meggyőzően. Minden idézetnél és hivatkozásnál erősebb azonban maga a szóhasználat. Azt, hogy Smith számára a társadalom sokkal inkább organizmus mint mechanizmus, semmi sem bizonyíthatja jobban, mint maga a „láthatatlan kéz”, amely nyilvánvalóan egy élő test, egy organizmus része. Ez a rész az egészet reprezentálja és többnyire automatikusan oda is képzeljük mögé az organizmust. Retorikai aspektusból vizsgálva a szókapcsolatot, azonnal egy több ezer éve ismert és elemzett trópus ismerhetünk fel benne. Anélkül, hogy egy általam alig ismert területen kívánnék kalózkodni és belebonyolódnék, a szóképek típusaiba, minden további elemzés nélkül kijelenthetem, hogy a szóban forgó szókapcsolat a klasszikus retorika értelemben nem metafora, hanem szinekdoché. A szinekdoché görög kifejezés, amelynek szó szerinti, eredeti értelme egybefoglalás vagy egybeértés. A klasszikus retorikában három jelentésátvitelen alapuló szókép: a metafora, a metonímia és a szinekdoché igen közel áll egymáshoz. A metafora a hasonlóságon, a metonímia a logikai vagy fizikai kapcsolaton, a szinekdoché pedig a rész-egész viszonyon alapszik. A konkrét szóképet vizsgálva a kéz mint rész, az organizmus mint egész helyett áll, azaz 'pars pro toto' funkciót tölt be.

A retorikai alapon álló értelmezésből azonban nem szükségszerűen következik, hogy a szókapcsolat pusztán retorikai fordulat lenne. Úgy gondolom, hogy a 'láthatatlan kéz' valódi funkciót tölt be Smith érvelésében, és itt az ideje tisztázni azt is, hogy milyen?

Az „Asztronómia története” II. és III. részében a 'láthatatlan' szó legalább kilenc alkalommal bukkan fel. Négy esetben használja Smith ezt a jelzőt abban az eszmefuttatásban, amely a csoda vagy csodálkozás, főbb következtetéseiben már idézett, filozófiai megközelítéséről és szerepéről szól. Itt a következő kifejezéseket alkalmazza: „*közbiúlsó, bár láthatatlan események láncolata*”; „*láthatatlan kipárolgások*”; „*láthatatlan tárgyak*

láncolata”; „**láthatatlan** láncok”. Ugyancsak négy esetben fordul elő a kérdéses jelző a filozófia eredetének leírását tartalmazó bekezdésben. Itt a következő szókapcsolatokban bukkanhatunk rá: „*értelmes, bár **láthatatlan** okok*”; „***láthatatlan** és tervező erő*”; „*értelmes, bár **láthatatlan** lények*”; és „*Jupiter **láthatatlan** keze*”. Az utolsó előtti eset, a látszólag eltérő értelmű előfordulásokat mintegy összebékítve, az eredeti *rejtett*, vagy *ismeretlen* konnotációt fogalmazza meg. Arról ír ugyanis, hogy a társadalmak fejlődésével, annak tagjai egyre jobban vágnak mind a rendszeres jelenségeket összekötő láncolatok, mind a rendszertelen jelenségek megismerésére, mert ez erejüket és biztonságérzetüket egyaránt növeli. Mindez

„ ... kevésbé teszi hajlamossá őket, ennek az összekötő láncolatnak érdekében, azon **láthatatlan lények** alkalmazására, akiktől durva ősapáik félelme és tudatlansága valaha fogant”¹ [kiemelés tőlem – Z.Gy.]

Legyen szó akár „láthatatlan események láncolatáról”, vagy „láthatatlan láncokról”, vagy akár „Jupiter láthatatlan kezéről”, Smith minden esetben ugyanarról a jelenségről, a magyarázat kereséséről beszél. Ez a gondolat jelenik meg a fizika ókori történetéről írott munkájában, amikor így ír:

„*Tudatlanságuk és a zűrzavaros gondolkodásuk szükségszerűen szülte meg azt a félték babonát, amely szinte minden váratlan eseményt valamiféle tervező, de **láthatatlan lények** önkényes akaratának tulajdonított, akik azt valamilyen egyéni és különös céllal idézték elő.*”² [kiemelés tőlem – Z.Gy.]

Ez foglalkoztatja akkor is, amikor későbbi műveiben a társadalmi rend létrejöttének keresése kapcsán kerül elő ez a trópus. A láthatatlan kéz metaforára **másodsor** az etikáról szóló műben találhatunk rá a következő kontextusban:

„*A gazdagok csupán azt válogatják ki a rakásból, ami a legértékesebb és legkellemesebb. Csak kevéssel fogyasztanak többet, mint a szegény, és természetes önzésük és kapzsiságuk ellenére, noha csak tulajdon kényelmükkel törődnek, noha az egyetlen cél, melyet azon sok ezernek, kiket foglalkoztatnak, munkájától várnak, tulajdon hiú és kielégíthetetlen vágyaik csillapítása, mégis megszítják a szegénnyel minden újításuk*

¹ Smith, A. : The Principles which Lead and Direct Philosophical Enquiries; Illustrated by the History of Astronomy, In: Essays on Philosophical Subjects, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. III.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980. 50.o.

² Smith, A.: History of Ancient Physics, In: Essays on Philosophical Subjects, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. III.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980. 113.o.

hozadékát. Egy **láthatatlan kéz** vezeti őket arra, hogy az élethez szükséges javakat csaknem ugyanúgy osszák fel, mint ahogy ez akkor történne, ha a föld egyenlő részekre lenne felosztva valamennyi lakója között; és ekképp, anélkül hogy szándékolnák, anélkül hogy tudomásuk lenne róla, előmozdítják a társadalom érdekét, és eszközt nyújtanak a faj megsokszorozásához.”¹ [kiemelés tőlem – Z.Gy.]

Ugyanennek a gondolkodásmódnak az eredménye a láthatatlan kéz **harmadszori** felbukkanása Smith gazdaságelméleti munkájában is:

„... egyetlen egyén sem szándékozik a köz javát elősegíteni, és azzal sincs tisztában, hogy ténylegesen mennyire segíti azt elő. A hazai iparnak a külhonival szembeni támogatását preferálva, csak a saját biztonságára törekszik; és ily módon irányítva azt az ipart annak terméke a legértékesebbé válhat, csak a saját előnyére törekszik, és csak abban érdekelt, és miként sok más esetben egy **láthatatlan kéz** vezeti őt egy olyan cél elősegítésében, amely nem volt része szándékának.”² [kiemelés tőlem – Z.Gy.]

A fenti két idézet, rendszerint a 'laissez faire' doktrína szinonimájaként, számos közgazdász generáció gondolkodásában a piacgazdaság működésének legtömörebb megfogalmazásaként tudatosodott. A gondolat elméleti jelentőségét talán Viner fogalmazza meg a legfrappánsabban, „A nemzetek gazdagsága” megjelenésének 150. évfordulójára írt cikkében. Szerinte Smith legjelentősebb eredeti gondolat az, hogy bevezette:

„... az egységes természetes rend koncepcióját, amely a természeti törvények alapján működik, és amely magára hagyva, az emberiség számára hasznos eredményeket teremt.”³

Az persze kérdéses, hogy a fenti gondolat mennyire originális, ebben a törekvésében ugyanis Smith nem áll egyedül. Számos filozófus és teológus tett kísérletet hasonló világszemlélet megalapozására. Kézenfekvő lenne például Hutcheson-ra, Smith tanítójára hivatkozni, aki néhány odavetett megjegyzésben a gazdaság területére is érvényesnek tartja a természet törvényeit.

¹ Smith, A.: Az erkölcsi érzelmek elmélete, In.: Brit moralisták, Gondolat kiadó, Budapest 1977. 527. o

² Smith, A.: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations Volume I., The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. II.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980. 456.p.

³ Viner, J.: Adam Smith and Laissez Faire”, Adam Smith, 1776-1926. Lectures To Commemorate the Sesquicentennial of the Publication of 'The Wealth of Nations', Chicago, The University of Chicago Press, 1926. 118.o.

1.2 A láthatatlan kéz az erkölcs, a nyelv és a jog kialakulásában

A „láthatatlan kéz” metaforája sokkal általánosabb szerepet játszik Smith gondolkodásában és munkásságában, mint azt első pillanatra gondolnánk. A felszínes elképzelés szerint a spontán rend kialakulásáról vallott elképzelések kizárólag a gazdaság területére vonatkoznak. Ez azonban távolról sem igaz. Az egyének cselekedeteinek nem szándékolt eredményeként megteremtődő rend koncepciója explicite vagy implicite Smith minden munkájában jelen van és a történetileg létező intézmények kialakulásának általános magyarázataként jelenik meg előttünk. Vannak olyan írásai, amelyekből minderre közvetlenül és kézzelfoghatóan következtethetünk és vannak olyanok, ahol csak az okfejtés perifériáján jelennek meg ezek a gondolatok. Az első csoportba sorolhatjuk az erkölcsről és a nyelvek kialakulásáról írt értekezéseket, míg a másodikba a soha be nem fejezett jogelméleti munkát. Arra, hogy miként jelenik meg ez a koncepció az erkölcsről és a nyelvek kialakulásáról szóló művekben Otteson mutatott rá.¹ A következőkben az ő alapötletéből kiindulva és azt jelentősen, különösen a jogra vonatkozó elemzésekkel kiegészítve igyekszem bizonyítani a fent megfogalmazott állításokat.

Láthatatlan kéz és erkölcs

A láthatatlan kéz koncepciójának „*Az erkölcsi érzelmek elmélete*”-ben való jelenlétére nemcsak abból az egyetlen idézetből következtethetünk, amelyet unos-untig idézni szokás. Sőt, mivel abban a bekezdésben, amelyben a metafora megjelenik, Smith az elosztásról ír, sokakban erősödhet meg az a meggyőződés, hogy a spontán rend kialakulásának ez az útja csak a gazdaság szférájában lehet jelen, hiszen csak ott vannak olyan jól megragadható egyéni motivációk és társadalmi interakciók, amelyek eredményessé tehetik a működését. Könnyű azonban belátni ennek a gondolatmenetnek a hamisságát, ha a metafora előfordulásának közvetlen kontextusa helyett, az egész tanulmány logikai koncepciójára, az érvelés egymást követő lépéseire koncentrálunk, azaz azt vizsgáljuk meg, hogy miként alakul ki Smith szerint az erkölcs? Amennyiben Smith okfejtését didaktikus lépésekre bonjuk, akkor a következő mechanizmus tárul elénk:

Az első lépésben Smith úgy érvel, hogy az erkölcsi ítéletek és azok a szabályok, amelyek alapján azokat meghozzuk, nem egy előre elgondolt emberi terv szerint alakulnak ki. Kialakulásuk és a moralitás formájában a közösség által elfogadott rendszerré válásuk – vagyis az erényes magatartás

¹ Otteson, J.R.: Adam Smith's First Market: The Development of Language, *History of Philosophy Quarterly* 19, 1 2002. pp.65-86.; és

Otteson, J.R.: Adam Smith's Marketplace of Morals, *Archiv für Geschichte der Philosophie* 84, 2002. pp. 190–211.; illetve

Otteson, J.R.: Adam Smith's Marketplace of Life, Cambridge, Cambridge University Press 2002.

általános szabályaira vonatkozó társadalmi konszenzus létrejötte – számtalan egyedi szituációban meghozott egyéni ítélet alapján megy végbe.

A második lépésben azt állítja, hogy amint csecsemőből gyermekké majd felnőtté válunk, egyre kifinomultabb cselekvési és ítéletalkotási elveket fejlesztünk ki, amelyek lehetővé teszik számunkra a motivációk és a cselekedetek rendkívül széles formájának értékelését és megítélését. Mindaz, ami a gyermekkorunkban más emberekkel kapcsolatos elszigetelt vagy esetleges kölcsönhatásnak tűnik, az öregedéssel megszokott magatartásformákra vezet és ezek a szokások felnőttként lelkiismeretünket vezérlő elvekké szilárdul.

A harmadik lépésben azt fejtegeti, hogy az emberek érdekei, tapasztalatai és környezete megfelelően stabil ahhoz, hogy olyan hosszú ideig fennálló kapcsolatok és intézmények alakuljanak ki, amelyek immár biztos alapot szolgáltatnak azoknak a szabályoknak, mértékeknek és előírásoknak, amelyek létrehozták magukat az intézményeket, és amelyeket sajátos visszahatásként éppen ezek az intézmények támogatnak.

Ezek után azt mondja, hogy a személyes morális mérték, a lelkiismeret, az elfogulatlan szemlélő kialakulásának a folyamata és a közösség által elfogadott erkölcsi mértékek kialakulása egyaránt az emberek egymással létrejövő rendszeres kapcsolatának a függvénye. Ezekben a kapcsolatokban, az egymás közötti mindennapi érintkezésében az emberek ösztönzik egymást azoknak a magatartási és ítéletalkotási szabályoknak a felfedezésére és elfogadására, amelyek kölcsönös szimpátiára vezetnek. A másokkal való érintkezés hiányában – és itt gondoljunk az általa felhozott magányos szigetlakó példájára – az embereknek nem lenne módjuk az ilyen szabályok követésére és így azt nem is tennék meg. Ilyen esetben egyáltalán nem lennének erkölcsi ítéletek és az emberek a magányos szigetlakóhoz hasonlóan, nem gondolnának az erényekre vagy vétkekre, a helyénvalóra vagy a helytelenre.

Végül azt, hogy az ember (alapvetően öntudatlanul) elfogadja az általános szabályokat, kialakítsa a lelkiismeretét és alkalmazza az elfogulatlan szemlélő eljárását egy alapvető veleszületett vágy, a kölcsönös szimpátia vágya motiválja.

Látható tehát, hogy Smith egész erkölcsi érzelmekre vonatkozó elméletének a szimpátia a sarkköve. Nyilván nem lenne értelme olyan szabályok kidolgozásának, amelyek révén az emberek e nélkül élhetnének. A szimpátia hiányában Smith elméletéből teljes egészében hiányozna az erkölcsi mérték.

Az előző gondolatmenetet szisztematikusan végiggondolva arra a következtetésre juthatunk, hogy „Az erkölcsi érzelmek elméleté”-ben adott elemzés a moralitásnak négy szubsztantív jellemzőjét tárja fel:

- a moralitás olyan rendszer, amely az egyének cselekedeteiből, azok szándéka nélkül alakul ki;
- a szükségletek és érdekek változásával párhuzamosan az informálistól a formálisig terjedő lassú és öntudatlan fejlődésen megy keresztül;
- a szabad emberek egymással rendszeresen felvett cserekapcsolatának a függvénye; és
- azoknak az embereknek a vágyaiból kapja az indító és folyamatos ösztönzést, akinek hasznára van.

Nem nehéz észrevennünk, hogy az egész mechanizmusban ott van az a modell, amely a szereplők szándéka nélkül létrejövő önszabályozó piaci egyensúly gondolatrendszerében vált közismertté.

Az erkölcsi érzelmek smith-i elméletének a struktúrája a következő módon modellezhető:

1. *Motiváló vágy*: az érzelmek kölcsönös szimpátiája¹,
2. *Szabályalkotás*: a helyénvalóra és érdemre vonatkozó szabályok meghatározása,
3. *Interakció, piac* (azaz a tárgyalás vagy a csere eszköze vagy színtere): a személyes érzelmek és ítéletek kölcsönös cseréje,
4. *Szándéktalan következményként létrejövő rendszer*: az erkölcsiség közösség által osztott standardjai.

Láthatatlan kéz és nyelv

Annak, hogy Smith tevékenysége nem szűkölt le a közgazdasági vagy erkölcsi kérdések elemzésére, hanem mindig is általános mondhatnánk filozofikus érdeklődés motiválta, egyik ékes bizonyítéka az az esszé, amelyet 1761-ben a nyelvek kialakulásáról írt. Érdeklődésének tartósságát bizonyítja, hogy a nyelvek kialakulásával kapcsolatos néhány lényeges összefüggésére direkt utalásokat találunk az 1762-73-ban tartott retorikáról és irodalomról tartott előadásaiban és a későbbi művekben illetve levelekben is. A viszonylag rövid, alig több mint 25 oldalas esszét egy általa gyakran alkalmazott példával kezdi.

„Két vadember, akiket sohasem tanítottak beszélni és az emberi társadalomtól távol nőttek fel, természetes módon kezdene hozzá annak a nyelvnek kialakításához, amelynek révén bizonyos hangok mormolásával igyekeznének kölcsönös szükségleteiket egymás számára

¹ a 13. és az azt követő fejezetek

megragadhatóvá tenni, valahányszor bizonyos tárgyak megjelölésére gondolnak.”¹

A feltételezett vademberek először igéket és főneveket formálnak meg. Az igék révén képesek egyetlen szóval egy teljes eseményt megragadni², a főnevek pedig azokra a dolgokra utalnak, amelyekkel a leggyakrabban kapcsolatba kerülnek. Csak ezek után alakulnak ki a jelzők a határozószók és a prepozíciók. Bár a főneveket és az igéket egykorúnak tartja, először a főnevekkel foglalkozik, mert rajtuk keresztül tudja legjobban szemléltetni azt az absztrakciós folyamatot, amely nélkülözhetetlen a kifinomult nyelv kialakulásához. Ennek során a vadak a közvetlen környezetükben lévő egyedi dolgoknak adnak nevet: barlang, fa, forrás majd az ezekre emlékeztető dolgokat ugyanezzel a névvel illetik:

„Amikor alkalomuk volt ezért arra, hogy megemlítsék, vagy megmutassák egymásnak az új tárgyak bármelyikét, természetesen mondták ki annak a neki megfelelő réginek a nevét, amelynek az értelme abban a pillanatban eltéveszthetetlen volt, és amely az emlékekben a legerősebben és legélénkebben volt jelen. És így azok a szavak, amelyek eredetileg egyedek tulajdonnevei voltak, észrevétlenül egyenként a sokaság közös nevévé váltak.”³

Smith elveti Rousseau nézetét, aki szerint a nyelv fejlődése egy megoldhatatlan dilemmára vezet: az általánosítás csak akkor lehetséges, ha vannak általános értelmű szavaink, de azokra csak úgy tehetünk szert, ha valaki rendelkezik az általánosítás képességével. Hume álláspontjával ért egyet, aki szerint az ész egyik legalapvetőbb működési sajátossága a hasonló dolgok összekapcsolása és nyilván ez a meggyőződés jelenik meg a következő megállapítása mögött is:

„Ezután, amikor ezeknek a vadaknak a kiterjedtebb tapasztalatai megfigyelésre készítették őket és a szükségszerű alkalmak arra kényszerítették őket, hogy más barlangokat, fákat és forrásokat említsenek meg természetesen adták minden egyes új tárgynak ugyanazt a nevet, aminek révén hozzászoktak, hogy a hasonló tárgyakat az első találkozáskor ugyanúgy fejezzék ki. Az új tárgyak egyikének sem volt saját neve, de mindegyikük pontosan emlékeztetett egy másik tárgyra, amelynek ilyen megnevezése volt.”⁴

¹ Smith, A.: Considerations Concerning the First Formation of Languages..., In.: Lectures on Rhetoric and Belles Lettres, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. IV.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980. 211.o.

² Smith, A.: i.m. 215.o.

³ Smith, A.: i.m. 204.o.

⁴ Smith, A.: i.m. 203-04. o.

Smith egész analízise szempontjából kulcsfontosságú, hogy mindez szándékos, előre megfogalmazott terv nélkül történik, azaz semmilyen Rousseau-féle metafizikus előfeltétel nem kell hozzá. Az tulajdonnevek egy nem tudatos folyamat során, az emberek egyre bővülő tapasztalatai által kiváltott szükségletek következtében köznevekké válnak. Ez a megközelítés teljesen egybevág „*A nemzetek gazdagságá*”-ban is vallott nézettel, amely szerint az embernek az a természete, hogy a tapasztalataival együtt a szükségletei is kibővülnek, és ez fokozatosan arra készítette a „vadembereket”, hogy egyre kiterjedtebb értelemben használják a tulajdonneveket és ennek következtében megalkotják az általános értelmű megnevezéseket a közneveket. A nyelv úgy válik egyre kifinomultabbá, ahogy a szükségletek is egyre kifinomultabbak lesznek.

Smith nyelvfejlődés elméletében az absztrakciónak is fontos szerepe van. A főnevekhez kapcsolódó jelzők (zöld) kifejlődésében a határozók (fölött) és prepozíciók vagy az absztrakt főnevek (zöltség vagy kékség) kialakulásában szükség van egy általa „metafizikusnak” nevezett szintre.

Annak a személynek, aki először találta ki ezt a megnevezést meg kellett különböztetnie a minőséget a hozzá tartozó tárgytól, és fel kellett fognia, hogy a tárgy képes megmaradni a minőség nélkül is. Ezért a legegyszerűbb főnév jelzőjének a felfedezése is több metafizikát kívánt, mint amennyit hajlamosak vagyunk tudomásul venni. Az elrendezés vagy az összehasonlító osztályozás és az absztrakció különböző mentális műveleteinek mindegyikét alkalmazni kellett még azelőtt is, hogy minden főnév legkevésbé metafizikus jelzőjének, a különböző színeknek a nevét bevezethessék.”¹

Smith interpretációjában a nyelv kialakulása nem tudatos megfontolás eredménye, de ez nem jelenti azt, hogy minden törvényszerűségek nélkül véletlenszerűen történik. A szabályok nélküli nyelv ugyanis alkalmatlan lenne a kommunikációra és így azoknak a szükségleteknek a kielégítésére is, amelyek Smith szerint életre hívták. A szavak használatának szabályai a szavakhoz hasonlóan alakulnak ki. Ezek a szabályok kezdetben informális eljárási módok formájában jelennek meg, majd idővel formális szabályokká válnak, amelyeket a gyermekekkel megtanítanak, majd még később írásba is foglalnak. A szabályok tehát nem eleve elgondoltak, hanem spontán eredményei valamilyen kölcsönös konszenzusnak²:

„Ennek a szerkezetnek a példáját hamarosan követik és bárki, akinek alkalma volt bármilyen a tárgyak közötti hasonló kapcsolat kifejezésére,

¹ Smith, A.: i.m. 207.o.

² Ezt a kifejezést az ugyanebben a témában tartott előadásokról készített jegyzetben találhatjuk, így nem biztos, hogy Smith is pontosan ezt a fogalmat használta. [Lecture 3d Monday nov.22.] (Smith, A.: i.m. 17.)

nagy hajlamot mutatott a tárggyal kölcsönviszonyban lévő név egy hasonló változatának a megalkotására. Úgy vélem, hogy valószínűleg, vagy inkább bizonyosan ez történhetett, de ez azoknak a szándéka vagy előrelátása nélkül történt, akik az első példát adták és akik sohasem gondoltak arra, hogy bármilyen általános szabályt alapozzanak meg. Az általános szabály érzékelhetetlenül és lassú fokozatokban alakította ki önmagát, az analógiák és a hangzásbeli hasonlóság iránti vonzalom következményeként, amely a nyelvtani szabályok döntő többségének az alapja.”¹

Láthatatlan kéz és jog

Kétségtelen tény, hogy az erkölcs és a gazdaság kérdései mellett, Smith igen sok időt fordított a kormányzás és a jogtudomány elemzésére is. Az a mű, amelyben szisztematikusan áttekintette volna a jog és a jogalkotás kérdéskörét soha nem készült el, így nézeteit csak azok alapján az előadások alapján tudjuk rekonstruálni, amelyeket hallgatói készítettek az óráin. Az előadások között és így a feljegyzésekben sem találunk a jog kialakulására és fejlődésére vonatkozó szisztematikus elméleti eszmefuttatást. Smith ide vonatkozó elképzeléseire csak indirekt módon, egy-egy megjegyzésből, vagy valamelyik kortársának visszaemlékezéséből következtethetünk. Gondolatmenetének lényegét Stewart autentikusnak tekintett életrajzában a következő módon fogalmazza meg:

„Ebben a tárgykörben azt a tervet követte, amelyet valószínűleg Montesquieu javasolt; mind a közjog mind a magánjog tudományának a legdurvábbtól a legkifinomultabb korokig tartó fokozatos fejlődésének követésére és azon mesterségek hatásainak a kimutatására törekedett, amelyek hozzájárultak a létfenntartáshoz és a tulajdon felhalmozásához, megteremtve a nekik megfelelő javításokat vagy változásokat a jogban és a kormányzásban.”²

A jogról szóló előadások kétféle verzióban maradtak fenn. A filológiai kutatások számos apróbb és lényegesebb különbséget mutattak ki az 1762-63-ra datált első jegyzetek és az 1766-ban készült második sorozat között, de a bennünket szűkebben foglalkoztató témában nincsenek lényeges különbségek. Smith mindkettőben elveti a jog születésének és fejlődésének társadalmi szerződésre vagy kinyilatkoztatásra épülő magyarázatát és a természetjogi felfogás talaján állva, a jog intézményét történeti fejlődés eredményének tartja. Mindkét verzióban hosszú, a terjedelmi korlátok miatt itt nem

¹ Smith, A.: i.m. 211.o.

² Stewart, D.: Account of the Life and Writings of Adam Smith, LL.D. In.: Smith, A.: Essays on Philosophical Subjects, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. IV.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980. 274-75.o.

tárgyalható fejtegetéseket olvashatunk arról, hogy miként fejlődik a jog a „vadászok” korától, a „pásztorok” és „földművelők” korán át egészen a „kereskedők” koráig.¹ Az első jegyzetek szerint a történelmi fejtegetések alapján feltárt fejlődés filozófiai magvát Smith a következő módon foglalja össze:

„Az előző előadásban megkíséreltem elmagyarázni önöknek a kormányzat eredetét és némileg a fejlődését. Hogyan keletkezett, nem néhány személy arra vonatkozó egyetértéséből és megegyezéséből, hogy ilyen vagy olyan szabályoknak vetik alá magukat, hanem abból a természetes előrehaladásból, amelyet az emberek a társadalomban elérnek.”²

Az előadásokról szóló jegyzetek második sorozatában a jogokat Smith két nagy csoportra bontja. Egyrészt beszél a természetes jogokról, amelyeknek az eredetére nem sok szót veszteget, mert azt a társadalomban betöltött szerepükkel együtt nyilvánvalónak tartja.

„A természetes jogok eredete nyilvánvaló. Azt, hogy egy személynek joga van a testét sérülésmentesen megóvni és hogy a szabadsága ne sérüljön, hacsak nincs arra jó ok, senki sem vitatja. De az olyan szerzett jogok, mint a tulajdon további magyarázatra szorulnak. A tulajdon és a polgári kormányzás nagyon erősen függenek egymástól.”³

Két alapvető oka van annak, hogy az emberek a civil társadalomban kapcsolatba lépnek egymással: a tekintély (authority) és a hasznosság (utility). A kisebb egyszerű és harcias közösségekben mindig vannak olyan emberek, akik erősebbek, a kiművelt közösségekben pedig olyanok, akik okosabbak. A nagyobb gazdagság azonban mindennél erősebben járul hozzá a tekintély növekedéséhez. Smith úgy véli, hogy a folyamat és mögötte a szimpátia szerepe mindenki számára világos, aki elolvasta az erkölcsről szóló művét.

„Ezt az elvet teljes egészében elmagyaráztam 'Az erkölcsi érzelmek elméleté'-ben, ahol kimutattam, hogy ez a nálunk kiválóbbak iránti, a velünk egyenlőknél vagy alacsonyabb rangúaknál nagyobb szimpátiánkból ered: csodáljuk az ő szerencsés helyzetüket, örömmel osztozunk benne és törekszünk annak előmozdítására.”⁴

A hasznosság az a második alapelv, amiért az emberek a bírói hatalomnak engedelmeskednek. A társadalomban mindenki tudatában van, hogy mennyire

¹ Smith, A.: Lectures on Jurisprudence, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. V.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980. 14. o.

² Smith, A.: i.m. 207.o.

³ Smith, A.: i.m. 401.o.

⁴ Smith, A.: ugyanott

fontos és szükséges az igazságosság és a béke megőrzése. Annak ellenére, hogy bizonyos egyedi esetek ennek ellentmondhatnak, a civil társadalom intézményei a legszegényebbeknek is védelmet nyújtanak a leggazdagabbakkal és leghatalmasabbakkal szemben. Ezért a nagyobb rossz elkerülése érdekében engedelmessé válnak a törvényeknek.

„Inkább a köz, mint a magánhaszon tudata az, ami az embereket engedelmessegre készíti. Néha érdekemben állhat az engedetlenség és szeretném megdönteni a kormányzatot. De tudatában vagyok, hogy a többi embernek ez enyémtől eltérő a véleménye és nem segítene nekem ebben a vállalkozásban. Ezért az egész java érdekében alávetem magamat a döntésének.”¹

A fejezet elején abból az állításból indultam ki, hogy Smith spontán rendről alkotott felfogása nem szűkíthető le a gazdaságelmélet területére. Az a modell, amely a társadalmi intézmények genezisének és hatékony, harmonikus működését az egyének cselekedeteinek nem szándékolt eredményeként fogalmazza meg, Smith gondolkodásának olyan paradigmatis sarokköve, amely minden munkájában megjelenik. Ennek érzékeltetésére érdemes Otteson gondolatmenetét kiegészítve² egy összefoglaló táblázatba rendezni azokat a motivációkat, szabályokat, interakciókat és intézményi eredményeket, amelyek Smith egyes munkáiban ennek a paradigmának a konkrét megjelenését reprezentálják.

1. táblázat: A spontán rend paradigmája Smith műveiben

	Erkölc (1759)	Nyelv (1761)	Jog (1762-3; 1766)	Piac (1776)
Motiváló vágy	az érzelmek kölcsönös szimpátiája	„kölcsönös szükségleteiket egymás számára megragadható-vá tenni”	szimpátia, az erősebbekkel szembeni védelem igénye	„minden egyén természetes törekvése helyzetének javítására”
Szabályalkotás	a helyénvaló és az érdem szabályainak a meghatározása	a nyelvtan és kiejtés szabályai	törvényhozói, bírói és kormányzati intézmények	a magántulajdon védelme, szerződéses kapcsolatok
Interakció	a személyes érzelmek és ítéletek kölcsönös cseréje	szóbeli kommunikáció	a gazdasági és társadalmi kapcsolatok teljes rendszere	magánjavak és szolgáltatások cseréje
Szándékolatlan következmény	az erkölcsiség közösség által osztott sztenderdjei	nyelv	a közjó elérése, a jogrend és a törvények fejlődése	kiterjedt cserekapcsolatok kölcsönösen elfogadott áron

¹ Smith, A.: i.m. 402.o.

² Otteson, J.R.: Adam Smith's Marketplace of Morals, Archiv für Geschichte der Philosophie 84 (2002)

2. Zárszó

Az előző részekben azt igyekeztem bizonyítani, hogy legyen szó erkölcsről, gazdaságról, jogról, vagy bármilyen más tudományágról, Smith egységesen, azonos filozófia mentén fogalmazta meg gondolatait. Nincs ebben semmi meglepő, hiszen ő mindig többre tartotta magát egyetlen diszciplína, mondjuk a politikai gazdaságtan tudósánál és törekvéseit, ennek megfelelően, egy átfogó társadalomelmélet megalkotása motiválta. Önmagáról vallott ítélete nem változott meg 1776 után sem, amikor „*A nemzetek gazdagsága*” hatására, mind a tudományos, mind a laikus közönség addig soha nem látott érdeklődéssel fordult munkája felé. Az utókor szemében Smith elsősorban közgazdász. Ő azonban olyan filozófusnak tartotta magát, akinek érdeklődése nem a Locke, Berkley és Hume által művelt episztemológiai kérdések felé irányul, hanem a társadalom és a jogfilozófia, illetve az etika és a hozzájuk kapcsolódó pszichológia kérdéseivel foglalkozik. A gazdaságelmélet terén kifejtett munkássága csak egy része és saját értékítélete szerint talán nem is a legfontosabb eleme, egész nézetrendszerének. Az átfogó társadalomelmélet kialakítására vonatkozó törekvéseit az is bizonyítja, hogy „*A nemzetek gazdagsága*” megírására fordított több mint egy évtized után, tovább folytatta eredeti koncepcióját és ismét visszatért a jogfilozófia, a művészetek illetve a tudomány alapkérdéseinek az elemzéséhez. Amikor utolsó napjaiban arról panaszkodott, hogy milyen keveset végzett el mindabból, amit tervezett, biztosan nem arra gondolt, hogy további köteteket kellett volna írnia a politikai gazdaságtan témakörében, hanem arra, hogy nem valósította meg azt a szándékát, amelyet „*Az erkölcsi érzelmek elmélete*” utolsó bekezdésében fogalmazott meg:

„Egy másik értekezésben arra fogok törekedni, hogy számot adjak a jog és a kormányzás általános alapelveiről, és azokról a különböző forradalmakról, amelyen ezek a társadalom különböző korszakaiban és periódusaiban keresztül mentek, nemcsak az igazságszolgáltatást, de a rendfenntartást, a jövedelmet és fegyverzetet illetően is, legyen bármi más a jog tárgya.”¹

Smith életművét ebben az összefüggésben vizsgálva megállapíthatjuk, hogy szerencsénkre „... egy láthatatlan kéz vezeti őt egy olyan cél elősegítésében, amely nem volt része szándékának”², hiszen ma már úgy tekintünk rá, mint aki igazi tudománnyá tette a politikai gazdaságtant.

¹ Smith, A.: The Theory of Moral Sentiments, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. I.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980. 342.o.

² Smith, A.: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations Volume I., The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. II.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980. 456.p.

„*A nemzetek gazdagsága*” legnagyobb erénye, és szerzője zsenialitásának legjobb bizonyítéka az a tény, hogy az adatok és illusztrációk tömkelegét, a történelmi példák és epizodikus okfejtések kacskaringóit, az intézmények szinkronikus és diakronikus elemzését, egyetlen egyszerű modellben képes egyesíteni. Azt a modellt, amelyet Smith „*a természetes szabadság egyszerű rendszeré*”-nek nevezett, a modern megközelítésekben a „szabad verseny”, vagy „önszabályozó piacgazdaság” néven szoktuk emlegetni. A mai kor közigazdászai számára a modell működése, annak következményei illetve korlátai magától értetődők és természetesek.

Irodalomjegyzék

Arisztotelész: *Metafizika*, Lectum Kiadó Szeged, 2002.

Oncken, A.: „The Consistency of Adam Smith,” *The Economic Journal* 7, no. 27 (1897)

Otteson, J.R.: *Adam Smith’s First Market: The Development of Language*, *History of Philosophy Quarterly* 19, 1 2002. pp.65-86.

Otteson, J.R.: *Adam Smith’s Marketplace of Life*, Cambridge, Cambridge University Press 2002.

Otteson, J.R.: *Adam Smith’s Marketplace of Morals*, *Archiv für Geschichte der Philosophie* 84, 2002. pp. 190–211.

Schumpeter, J.A.: *History of Economic Analysis*, Oxford, Oxford University Press, 12th printing, London, Allen & Unwin 1981.

Smith, A.: *Az erkölcsi érzelmek elmélete*, In.: *Brit moralisták*, Gondolat kiadó, Budapest 1977.

Smith, A.: *History of Ancient Physics*, In: *Essays on Philosophical Subjects*, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. III.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980.

Smith, A.: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations volume I*. The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. II.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980.

Smith, A.: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations volume II*. The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. III.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980.

Smith, A.: *Lectures on Jurisprudence*, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith vol. V.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980.

Smith, A.: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól I-II. kötet*, Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940.

Smith, A.: *The Principles which Lead and Direct Philosophical Enquiries; Illustrated by the History of Astronomy*, In: *Essays on Philosophical*

Subjects, *The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith* vol. III.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980.

Stewart, D.: *Account of the Life and Writings of Adam Smith, LL.D.* In: Smith, A.: *Essays on Philosophical Subjects, The Glasgow Edition of the Works of Adam Smith* vol. IV.; Liberty Fund reprint of Oxford University Press, Oxford, 1980.

Viner, J.. '*Adam Smith and Laissez Faire*', in: Clark, J.M. et al.: *Adam Smith 1776-1926*, Chicago.

A KRTI eddig megjelent műhelytanulmányai

Varga Attila: From the geography of innovation to development policy analysis: The GMR-approach (2007/1)

Bessenyei István: Növekedési pólusok a térben és a társadalomban (2007/2)

Darvas Zsolt - Schepp Zoltán: Kelet-közép-európai devizaárfolyamok előrejelzése határidős árfolyamok segítségével (2007/3)

Varga Attila: GMR-Hungary: A Complex Macro-Regional Model for the Analysis of Development Policy Impacts on the Hungarian Economy (2007/4)

Reiff Ádám - Zsibók Zsuzsanna: Az infláció és az árazási magatartás regionális jellemzői Magyarországon, mikroszintű adatok alapján (2008/1)

Varga Attila - Parag Andrea: Egyetemi tudástranszfer és a nemzetközi kutatási hálózatok szerkezete (2008/2)

Schepp Zoltán - Szabó Zoltán: Felsőoktatás-politika és állami finanszírozás: a 2007. évi felvételi tanulságai a gazdaságtudományi alapképzésben (2008/3)

Kaposi Zoltán: Város és agrárrendszer a polgárosodás korában (1850-1914) (a mezőgazdaság változásai Nagykanizsán) (2008/4)

Barancsik János: Néhány gondolat az „árelfogadó” és „ármeghatározó” fogalmak jelentéséről (2009/1)

Kiss Gy. Kálmán: A szövetkezeti bank megteremtésének kísérlete Magyarországon (2009/2)